

A consideration of the plan for dismissing of governmental employees (1238-1329 S.H)

Masoud Adinehvand*

Hasan Zandiyeh**

Abstract

A few changes occurred in Iran's bureaucratic system and this system began to grow gradually compared to the Qajar dynasty in spite of some short coming. However, the happenings and events in Shahrivar 1320, displayed the defects and problems of this bureaucratic system. The official and governmental systems became full of problems which persisted for a long time. At the end of this decade, some measures were taken to improve this system one of which was the sacking of corrupt and disqualified employees in the cabinet members of Saed, Mansour, and Razmara. This study deals with these sacking measures. This study employs a descriptive-analytical approach by relying on the documents, newspapers, and library sources and attempts to probe into the reasons for the laws of sacking the employees. Findings display that by the implementation of this law as an attempt by Pahlavi (II), a sacking commission began to investigate the performance of the high-ranking officials in ministries and governmental offices. After one year, only the files of 900 employees out of the 150000 personals of the governmental offices were investigated and in cases where the law hit the important and influential officials, Razmara, similar to his processors was not able or did not intend, to investigate the

* PhD of History, Imam Khomeini International University of Qazvin, masoud.adineh66@yahoo.com

** associate professor, Tehran Province (Corresponding Author), zandiyehh@yahoo.com

Date received: 16/11/2021, Date of acceptance: 06/02/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

cases. Therefore, the corruption and the inefficiency of the bureaucratic system persisted as before.

Keywords: Beurcratic system, corruption, sacking governmental employees, Saed, Mansour, Razmara.

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان دولت (۱۳۲۸-۱۳۲۹ ش)

مسعود آدینه‌وند*

حسن زندیه**

چکیده

از دوره رضاشاه در نظام اداری ایران تغییراتی به وجود آمد و دیوانسالاری در مقایسه با دوره قاجار، به رغم تداوم برخی از کاستی‌ها، تغییرات رو به رشدی را تجربه کرد؛ اما تحولات شهریور ۱۳۲۰ و بی‌سامانی نظام اداری، نشان از ناکارآمدی و عدم تحول بنیادین دیوانسالاری داشت. در این دهه پر فراز و فرود، تشکیلات اداری دچار بی‌نظمی گردید و این موضوع تا سال‌های بعد تداوم یافت. در پایان این دهه اقداماتی برای اصلاح و نظارت بر نظام اداری انجام شد؛ از جمله قانون تصفیه کارمندان دولت در کابینه‌های ساعد، منصور و رزم‌آرا که بررسی ابعاد و ماهیت آن، مسئله مقاله حاضر است. این نوشتار با روش تاریخی و باتکیه بر منابع کتابخانه‌ای، اسناد و روزنامه‌ها، درصدد پاسخ به این پرسش است که علل و روند و ماهیت تصویب قانون تصفیه کارمندان دولت چه بود؟ یافته‌ها نشان می‌دهد با تصویب و اجرای این قانون به عنوان نخستین تلاش دوره پهلوی دوم برای نظارت بر عملکرد کارمندان، کمیسیون پاکسازی به بررسی وضعیت کارکنان ارشد وزارت‌خانه‌ها و ادارات مهم پرداخت و بعد از یک سال، تنها پرونده ۹۰۰ نفر از ۱۵۰۰۰۰ پرسنل دستگاه‌های دولتی را بررسی کرد و در شرایطی که مشمولین این قانون از

* دکترای تاریخ، دانشگاه امام خمینی، masoud.adineh66@yahoo.com

** استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، zandiyehh@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

رجال صاحب نفوذ بودند، رزم‌آرا همچون کابینه‌های سابق نخواست و یا نتوانست این قانون را درباره آنها اعمال کند و در نتیجه فساد و ناکارآمدی نظام اداری تداوم یافته و کاستی‌ها آن همچنان باقی ماند.

کلیدواژه‌ها: نظام اداری، فساد، تصفیه کارمندان دولت، ساعد، منصور، رزم‌آرا.

۱. مقدمه

شناخت تغییر و تحولات اداری در تاریخ معاصر ایران، نقش بسزایی در تبیین و درک وضعیت داخلی کشور داشته و دارد و برای آگاهی از تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، عامل مهمی به‌شمار می‌رود. نظام اداری ایران جدید که در دوره سلطنت رضاشاه پیریزی شد و گسترش یافت، با تحولات شهریور ۱۳۲۰ به هم ریخته و ساختار بوروکراسی و وضعیت کارمندان در کابینه‌های این دهه، همواره به‌عنوان یک چالش جدی مطرح بود. وجود ناکارآمدی سازمانی و حجیم شدن ادارات دولتی، وضع معیشتی، رفاهی و حقوقی کارکنان دولت در وزارتخانه‌های مختلف، بسیاری از رجال و مسئولین را بر آن داشت که درصدد اصلاح نظام اداری برآیند. از طرفی افزایش انتقاد از ساختار نظام اداری که تا اواخر دهه ۱۳۲۰ علناً در رسانه‌ها و مطبوعات داخلی و خارجی مطرح می‌شد، عامل مهمی در تصمیم دولت‌ها برای مقابله با فساد تشکیلاتی و سیستماتیک در کشور بود. افزایش تعداد کارکنان دولت و نهادهای دولتی بدون توجه به زیرساخت‌های لازم و سوءاستفاده کارکنان عالیرتبه وزارتخانه‌ها و گزارش موارد متعددی از کارهای خلاف قوانین و مقررات کشور در این زمینه نقش پررنگی داشت. علاوه بر این انتقاد محافل خارجی از وضعیت نظام اداری و قانون‌گریزی و سوءمدیریت مقامات اداری هم در اواخر دهه ۱۳۲۰ ش. گسترش پیدا کرده بود و در نتیجه برخی نخست‌وزیران برای انجام اصلاحات در این زمینه دست به اقدامات جنجالی و پرسر و صدایی زدند تا به زعم خویش با فساد و ناکارآمدی اداری مقابله نمایند. بدین ترتیب افزایش کژتابی‌ها در سامانه اداری کشور، تمایل دولتمردان و کارکنان وزارتخانه‌ها به سوءاستفاده از مناصب و موقعیت خویش، دسیسه‌گری آنها بر ضد رقیبان، انتقاد ناظران خارجی از وضعیت نابسامان بوروکراسی در کشور از جمله بسترها و علل تصویب و اجرای ناقص طرح تصفیه کارمندان دولت بودند. تصویب قانون مذکور از جمله اقدامات دولت برای مبارزه با فساد اداری و

تسویه ادارات از عناصر ناپاک به‌شمار می‌رفت و مرحله دیگری از نوسازی اداری محسوب می‌شد. ساعدالوزاره با تصویب آن قانون موافقت کرد، اما اجرای آن را به عهده علی منصور گذاشت که او نیز در این زمینه کج‌دار و مریز برخورد نمود و در دوره نخست‌وزیری رزم‌آرا که ادعای اصلاح و نوسازی انقلابی داشت، نتایج بررسی هیئت تصفیه منتشر و با این کار جنجالی برپا کرد، گرچه هیچ‌گاه نتیجه مطلوبی حاصل نشد.

درباره تحولات دوره نخست‌وزیری ساعد، منصور و رزم‌آرا تحقیقات مختلفی انجام شده است، از جمله کامبیز رزم‌آرا و کاوه بیات در خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم‌آرا که بیش‌تر به عملکرد و کارنامه نظامی او در دوره پهلوی و سفر به اروپا تمرکز کرده‌اند. جعفر مهدی نیا در کتاب زندگی سیاسی رزم‌آرا مذاکرات مجلس شورای ملی و معرفی اسامی مشمولین بندهای سه‌گانه طرح تصفیه کارمندان ذکر کرده است. فخرالدین عظیمی و پرواند آبراهامیان هر کدام اشاره کوتاهی به این موضوع کرده‌اند. باین‌حال، درباره تصویب، ماهیت و سرنوشت طرح موسوم به "تصفیه کارمندان دولت" تاکنون اثری مستقل و پژوهشی نوشته نشده است و نوشتار حاضر با تکیه بر منابع و مستندات موجود، به بررسی و تبیین این قانون و روند تصویب، اجرا و نتیجه آن می‌پردازد.

۲. نظام اداری ایران در تحولات دهه ۱۳۲۰ ش.

دیوان‌سالاری ایران که بعد از کودتای ۱۲۹۹ ش. و در نتیجه تغییراتی که در عرصه حیات اداری کشور به‌وجود آمد، در مقایسه با دوران پیشین، توسعه پیدا کرد و این روند با تصویب و اجرای نخستین قانون استخدام کشوری در سال ۱۳۰۱ ش. شتاب بیشتری یافت. باین‌حال، با روی کار آمدن رضاشاه، بسیاری از کاستی‌ها و نواقص نظام اداری، تداوم پیدا کرد. محمد ارجمند تلگرافچی او اظهار داشته است: در کارهای مملکت، هیچ‌کس حق دخالت نداشت. هیئت دولت و مأموران لشکری و کشوری و نمایندگان مجلس، همگی تابع رأی و مجری اوامر شاه بودند و منصوبان امور از ترس، کلیه اوامر وی را اجرا می‌کردند (ارجمند، ۱۳۸۵: ۱۲۱). تغییر در ساختار اداری کشور، منجر به استقلال سازمان‌ها و دوایر و کارکنان دولتی نشد و بیشتر به لحاظ کمی و آماری رشد کرد. طبق مندرجات نشریه خواندنی‌ها:

کار [اداری] در این کشور روی توصیه و سفارش این و آن است و مرکز این عمل در تهران بوده و شهرستان‌ها به غیر از اتلاف عمر، نتیجه دیگری ندارد. همان عملی که یک نفر استاندار می‌تواند انجام دهد، یک نفر مستخدم پست در اطاق فلان مدیر، می‌تواند انجام دهد ... تهران مرکز نفوذ و مرکز توصیه و سفارش است. هزار سال رنج‌بردن در شهرستان‌ها برابر است با یک ساعت آشنایی با مستخدم فلان وزارتخانه در تهران. این اصول کی از بین می‌رود؟ (خواندنیها، ۱۳۲۱: ۵).

با شروع جنگ دوم جهانی و تهاجم متفقین به ایران، نظام اداری رو به ضعف گذاشت و این رخداد علاوه بر تبعات منفی بر حیات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، ماشین دیوانسالاری را برای مدتی متوقف کرد و در نظم داخلی آن وقفه‌ای ایجاد نمود. اکثر کارکنان دولت از انجام وظایف اداری خود خودداری می‌کردند. دستگاه حکومت خراب شده و وزارتخانه‌ها نیز اسم بی‌مسمایی بیش نبودند (مؤیدامینی، ۱۳۲۱: ۴۸ و ۷۷). از طرفی ناآگاهی بسیاری از کارگزاران و شخص شاه نسبت به اصول جدید حکمرانی و همین‌طور وجود فساد مالی در سطوح بالا، به فرآیند نوسازی و اصلاحات اداری آسیب جدی می‌زد (خواجانه‌نوری، ۱۳۵۷: ۱۲۹). نه تنها سازمان‌های نظامی بلکه سازمان‌های غیرنظامی دولتی نیز تحت تأثیر قرار گرفته و متصدیان امور اکثراً متواری شدند (امیراحمدی، ۱۳۷۳: ۴۶۸). در نتیجه بعد از فروکش کردن شعله‌های جنگ، محمدرضا شاه و برخی از نخست‌وزیران وی، بر لزوم اصلاحات اداری تأکید داشتند.

در این زمینه، فروغی، قوام‌السلطنه و سهیلی به تغییر وضعیت کارمندان و بهبود معیشت آنان و اصلاح نواقص اداری کشور توجه کردند. ابتدا افزایش حقوق کارکنان دولت مطمح‌نظر قرار گرفت، زیرا این موضوع، کارآیی ادارات دولتی و کارمندان را تنزل داده و بسیاری از آنها یا باید می‌دزدیدند و یا اینکه از گرسنگی می‌مردند (میلسپو، ۱۳۷۰: ۱۲۴-۱۲۵). محمدرضاشاه و فروغی نیز از حامیان این لایحه بودند و طی فرمانی به جوانب مختلف این قانون پرداخته و آن را برای مقابله با فساد اداری و تنبلی کارکنان دولت، ضروری دانستند (ساکما، ۲۹۷/۳۸۸۰۴). بعد از انجام مذاکرات، قانون افزایش حقوق در ۶ آبان ۱۳۲۰ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبه دوره دوازدهم قانونگذاری، ۱۳۲۷: ۵۴۷). به گزارش دریفوس (Dreyfus)

این قانون، افزایش قابل توجهی در حقوق کارمندان دولت، بالغ بر بیش از ۱۰۰ درصد حقوق کارمندان دون پایه را به همراه داشت و منظور اصلی این مصوبه، تأمین استاندارد

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۳۷

کافی و مناسب زندگی کارمندان دولت بود که گرفتار کمبود درآمد و بالا بودن هزینه زندگی هستند که طی سال‌های اخیر چهار برابر افزایش یافته است. هدف بعدی آن، کاهش اختلاس و فساد فراگیری بود که مسلماً ناشی از دستمزدهای کمتر از هزینه زندگی است (مجد، ۱۳۹۶: ۵۷۸).

قوام‌السلطنه نیز در کابینه نخست خود در دهه ۱۳۲۰ ش. زمینه‌های اصلاح نظام اداری را فراهم کرده و به هنگام طرح برنامه او در مجلس، به وظیفه تاریخی وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی در مدیریت اوضاع بحرانی و توجه به حقوق و وضعیت زندگی کارمندان دولتی اشاره شد (مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۱۳، جلسه ۷۹، ۲۲ مرداد ۱۳۲۱). سهیلی نیز در کابینه اول و دوم خویش بر بهبود وضع معیشت کارکنان دولتی تأکید داشت و در این راستا قانون کمک خرج به آنان، در تاریخ ۲ آبان ۱۳۲۲، یعنی تقریباً یک سال بعد از لایحه افزایش حقوق، در ۱۷ ماده به تصویب رسید (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات سیزدهمین دوره قانونگذاری، ۱۳۲۸: ۳۵۱-۳۴۷).

۳. آمریکا و تلاش برای انجام اصلاحات در ایران

بعد از پایان جنگ دوم جهانی، آمریکا برای نفوذ در جامعه، حکومت و اقتصاد ایران و جلوگیری از نفوذ کمونیسم در این کشور، فعالیت‌های گسترده‌ای را به انجام رساند و کمک‌های زیادی برای اصلاحات ارائه داد. در کابینه نخست قوام، مستشاران آمریکایی زیادی استخدام شده و طی دو سه سال بعد از پایان جنگ، نقش پررنگی در امور ایران ایفا کردند. ایران به خاطر موقعیت خاص جغرافیایی و قرار داشتن در مسیر کمک‌رسانی رسانی به شوروی و همچنین تولید حجم عظیمی از محصولات نفتی برای آنان، اهمیت فوق‌العاده‌ای داشت (مجد، ۱۳۹۵: ۳۰۲ و ۴۶۶). بعد از جنگ، ایران از آمریکا کمک‌های اقتصادی و نظامی دریافت کرد. گرچه با خروج شوروی از ایران، اهمیت این کشور برای آمریکا رو به افول گذاشت، اما در اواخر دهه ۱۳۲۰ ش. سیاستگذاران آمریکا در مورد ناپایداری سیاسی، اوضاع نامناسب داخلی ایران و آینده منافع خود، نگران‌تر شدند. جبهه ملی به صورت یکی از بازیگران عمده درآمده و حزب توده قدرت اولیه خود را تا حدودی بازیافته بود. از طرفی رکودی جدی در اقتصاد کشور به وجود آمد. مقامات وزارت امور خارجه آمریکا، وضعیت ایران را خطرناک و انفجارآمیز توصیف کردند. آنها هشدار دادند که

ایران ممکن است چین دوم بشود، در نتیجه از محمدرضا شاه به عنوان رهبری ناکارآمد انتقاد می‌کردند و او را برای انجام اصلاحات تحت فشار قرار دادند (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۰۳). بخش مهمی از اصلاحات موردنظر آمریکائیان معطوف به امور اداری و دیوان‌سالاری بود که این مسئله هم به کارکنان دولت و هم به ادارات و سازمان‌های کشور مربوط می‌شد.

به لحاظ اقتصادی نیز دستگاه دولت ضعیف شده و در موضع تدافعی قرار گرفت و بی‌ثباتی داخلی منجر به گرانی و تورم شدیدی گردید. احتکار و فساد کارکنان دولت، بر وخامت اوضاع می‌افزود و فقر و بیکاری شایع شده بود (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۲۰۱). این مسائل از منظر آمریکایی پنهان نماند و از ضرورت مبارزه با فساد و تلقین آن به شاه بحث کردند. محمدرضاشاه برای تقویت مناسبات بین ایران و آمریکا، همکاری نظامی با آن کشور و جذب کمک‌های مالی، مسافرتی به آمریکا داشت (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۱۶۳/۲). استقبال گرمی از نخستین سفر شاه ایران به آمریکا به عمل آمد و روزنامه‌ی منتقد نیویورک تایمز، او را فردی اصلاح‌گر و دارای افکار مترقیانه دانست و اشاره نمود که یک گروه محافظه‌کار و ارتجاعی به نام هزار فامیل و در رأس آن مجلس، سد راه اصلاحات هستند (رویبن، ۱۳۶۳: ۵۰). مقامات آن کشور از وجود فساد در دستگاه حاکمه و رواج رشوه‌خواری در ایران سخن به میان آوردند و شاه تعهد نمود پس از بازگشت به ایران با تدوین قوانین مترقی، اصلاحاتی را در کشور انجام دهد (مکی، ۱۳۶۸: ۳۹۱). بنابراین طرح قانون تصفیه و تصویب آن در کمیسیون دادگستری، از یک جنبه محصول سفر شاه به ایالات متحده بود.

به نظر آمریکائیان، در کشور ایران وجود یک جبهه‌ی نیرمند هزار فامیل که از ملاکین، بازرگانان و خوانین مرتجع تشکیل شده، هر نوع پیشرفتی را متوقف و راکد گذارده است. حتی برنامه‌ی هفت‌ساله که مهم بزرگ برای بهبود و پیشرفت کشور بود، به علت نفوذ و رسوخ در دستگاه دولتی، آشنابازی و گماردن افراد بی‌اطلاع، خشتی گردید (جامی، ۱۳۵۷: ۴۹۳-۴۹۴). در زمان بازگشت شاه از ایالات متحده آمریکا، گفتگوهای سطحی در مورد احتمال بهتر شدن وضعیت کشور وجود داشت. شاه هدف خود را کار، اتحاد و مبارزه علیه فساد اعلام کرد (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۱۹۲/۱۳). بدین ترتیب، طرح قانون

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۳۹

تجدیدنظر در وزارتخانه‌ها و تصفیه کارمندان دولت، به‌رغم حمایت برخی از نخبگان حاکم، تحت تأثیر القانات دولت آمریکا مبنی بر انجام اصلاحات در ایران نیز بود.

۴. دومین کابینه ساعد و طرح قانون تجدیدنظر در تشکیلات وزارتخانه‌ها

ساعد با حمایت گسترده فراکسیون اتحاد ملی روی کار آمد. در این زمان با توجه به نابسامانی سال‌های اخیر، حادثه سوءقصد به محمدرضا شاه در ۱۵ بهمن سال ۱۳۲۷ و ترس و نگرانی از مخالفت علنی با مقام سلطنت، مرتباً از ضرورت روی کار آوردن "حکومت قوی" سخن می‌رفت (عظیمی، ۱۳۷۴: ۲۸۶). گرچه ساعد فرد موردنظر و کسی نبود که بتواند این مهم را برآورده کند و هنگامی که دولت با کمبود بودجه مواجه شد، برای پرداخت حقوق کارمندان به سمت بودجه‌های پروژه هفت ساله حمله‌ور گردید (یادداشت‌های سیاسی ایران، همان: ۱۳/۱۲۰۲). این مسئله یکی از علل اصلی عدم توفیق و شکست برنامه هفت ساله اول توسعه به‌شمار می‌رفت و اعتبار لازم به سازمان برنامه تخصیص داده نشد (بتهاج، ۱۳۷۱: ۳۲۹/۱). برای مقابله با چنین مشکلاتی بود که دولت دست به کار شده و در کابینه ساعد، اصلاحاتی در نظام اداری کشور به وجود آمد. قانون تصفیه کارمندان دولت در اول تیر ۱۳۲۸ در ۵ ماده به تصویب رسید. طبق ماده اول این قانون:

به دولت اختیار داده می‌شود که هیئتی مرکب از هفت نفر از اشخاص بصیر و مورداعتماد را تعیین نماید که در سازمان وزارتخانه‌ها و ادارات و شهرداری‌ها و بنگاه‌هایی که با سرمایه دولت تشکیل شده‌اند، تجدیدنظر نموده و تکلیف کارمندان دولت را معین کند (مجموعه قوانین دوره پانزدهم قانونگذاری، ۱۳۲۹: ۴).

طبق این مصوبه، کارمندان دولت به دسته (بند‌های الف، ب، ج) تقسیم می‌شدند؛ بند الف شامل کارکنانی می‌شد که عملکرد خوبی داشته و باید در ادارات باقی می‌ماندند. دسته دوم کارکنانی را در بر می‌گرفت که باید منتظر خدمت شده و موقتاً از کار اداری کنار گذاشته می‌شدند. دسته سوم (بند جیمی‌ها) هم کارمندانی بودند که شایستگی برای خدمت نداشته و باید اخراج می‌شدند.

این وظیفه بر عهده هیئت موسوم به کمیسیون پاکسازی (Purge Commission) گذاشته شده و با بررسی پرونده و سابقه کارکنان ادارات و وزارتخانه‌ها، نسبت به تعیین وضعیت آن‌ها اقدام می‌کردند. طبق همین قانون:

به کارمندان مشمول بند ب [دسته دوم] تا وقتی که در کارهای تولیدی، انتفاعی و فرهنگی مورد استفاده واقع نشده اند، حقوق فعلی آنها داده خواهد شد. به خدمت کارمندان مشمول بند ج [دسته سوم] با استرداد کسوری که بابت بازنشستگی در مدت خدمت پرداخته‌اند، خاتمه داده می‌شود و به این طبقه از کارمندان در آینده به هیچ صورتی شغل دولتی رجوع نخواهد شد (همان: ۵).

طبق ماده دوم این مصوبه، بازرس‌ها موظف بودند لیست کلیه اعضای وزارتخانه‌ها، بنگاه‌ها و شهرداری‌ها تهیه نموده و نظر خود را نسبت به هر یک صریحاً اظهار و به هیئت هفت نفری منتخب ارسال نمایند (همانجا). این هیئت هر اداره و بنگاه دولتی را که تشخیص می‌دادند، بازرسی و مطالعه کرده و وضعیت سازمانی و حقوقی کارکنان آن را به مقامات بالا گزارش می‌کردند و تمامی ادارات دولتی نیز وظیفه داشتند با آنها همکاری نمایند.

پیش‌بینی می‌شد در ظرف یک سال ادارات دولتی تصفیه شوند. این قانون و هیئت تصفیه با عضویت آقایان محمد سروری، اسدالله ممقانی، نصرالله صبا، عبدالعلی لطفی، سید احمد امامی، باقر شاهرودی و محسن قریب کار خود را شروع کرد و به شناسایی متهمین اداری پرداختند و پس از چند ماه پرونده نهصد نفر از کارکنان نهادهای مهم و وزارتخانه‌ها مورد بررسی قرار گرفت (روزنامه پیک ایران، ۱۳۲۹، ش ۶۱: ۲). افزایش انتقاد از وضع عمومی کشور نهایتاً منجر به استیضاح دولت ساعد و استعفای او شد (ساعدمراغه‌ای، ۱۳۹۳: ۳۰۲-۳۰۰) در این زمان، پرونده کارکنان حالت سرّی داشت و اسامی آنها منتشر نشده بود.

۵. منصور و فعالیت کمیسیون پاکسازی (تصفیه)

با روی کار آمدن رجبعلی منصور در اوایل سال ۱۳۲۹ ش. لیست اسامی به او تحویل داده شد. با انتخاب دکتر احمد هومن به ریاست کمیسیون پاکسازی، این هیئت به

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۴۱

فعالیت پرداخت (روزنامه کیهان، ۱۳۲۹، ش ۲۱۴۳، ۸). جلسات هیئت تصفیه کارمندان دولت هفته‌ای چهار مرتبه (روزهای شنبه تا چهارشنبه) در کاخ گلستان تشکیل و به کار پرونده‌ها رسیدگی می‌کرد (روزنامه کیهان، ش ۲۱۴۵، ۸). اما نظر به محافظه‌کاری سیاسی، منصور از باز کردن پاکت اسامی خودداری کرده و زمانی که مستعفی شد، پاکت را به رزم‌آرا تسلیم نمود (صفایی، ۱۳۵۱: ۲۳۱/۱-۲۳۰). بنابراین، قانون تصفیه، در کابینه ساعد به تصویب رسید و اجرای آن تا پایان دوره صدارت منصور به طول انجامید. از طرفی با توجه مسامحه دولت‌ها در کوتاه کردن دست بند جیمی‌ها، تعدادی از اعضای هیئت تصفیه استعفا داده و یا از حضور بر سر کار خودداری کردند، در نتیجه اجرای قانون مذکور به تأخیر افتاد. نظر به اوضاع داخلی مملکت و ویژگی‌های شخصیتی منصور، آشکار شد وی قادر نیست به اصلاحات ضروری جامعه عمل بپوشاند (عظیمی، همان، ۳۰۲). منصور تنها سه ماه در این مقام بود و با استعفای او، رزم‌آرا به نخست وزیری رسید. در نتیجه پیگیری گزارش کار کمیسیون تصفیه به دوره او انتقال پیدا کرد.

۶. رزم‌آرا و موضوع تصفیه کارمندان دولت

حاجعلی رزم‌آرا که از رجال سیاسی و نظامی دوره متأخر قاجار و پهلوی بود، با هجوم متفقین به ایران به فرماندهی لشکر یکم در تهران منصوب شد و به‌رغم بی‌میلی آن را پذیرفت و آن را سامان بخشید (رزم‌آرا، ۱۳۸۲: ۱۴۰). او در ابتدای دهه ۱۳۲۰ش. چندین بار به مقام ریاست ستاد ارتش منصوب شد و اقدامات متعددی انجام داد. با فروکش کردن شعله‌های جنگ و خروج نیروهای اشغالگر از ایران، در کنار مشغله نظامی، به فعالیت‌های سیاسی روی آورد و در دوره نخست‌وزیری‌اش به فسادستیزی و تمرکززدایی پرداخت. رزم‌آرا در ۶ تیر ۱۳۲۹ کابینه خود را تشکیل و در ۱۱ تیر کابینه‌اش را به مجلس شورای ملی معرفی کرد (دولت‌های ایران از مشیرالدوله تا میرحسین موسوی، ۱۳۷۹: ۲۳۸؛ عبدالله‌پور، ۱۳۶۹: ۲۲۷). کابینه او عمدتاً از معاونین وزارتخانه‌ها و مدیران کل حرفه‌ای تحصیل کرده تشکیل می‌شد، به این امید که مقاصد اصلاح‌طلبانه آن را ثابت کند و جلوی آزادی عمل مفسدان در کشور را بگیرد. در آستانه نخست‌وزیری وی، نظام مالی کشور از هم گسیخته، وضع بودجه دولتی رو به وخامت نهاد و فقر و بیکاری پدیده‌هایی رایج و فراگیر شد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۳۸-۱۳۹). یکی از علل افزایش هزینه‌های دولت،

کثرت تعداد کارمندان دولتی و پیچیدگی کاغذبازی در ادارات و وزارتخانه‌ها بود. طبق ماده پنجم قانون تصفیه و تجدیدنظر، باید نتیجه گزارش یکساله هیئت به دولت ارائه می‌شد تا اجرا گردد. (مجموعه قوانین دوره پانزدهم قانونگذاری، ۱۳۲۹: ۶)

در این زمان انتظار می‌رفت که وی به عنوان طرفدار اصلاحات اجتماعی و اداری بتواند با کسب اعتماد امریکا، کمک‌های اقتصادی لازم را برای اجرای برنامه هفت‌ساله به‌دست آورد. به نظر آمریکائیان، رزم‌آرا تنها فردی بود که می‌توانست ایران را از بی‌ثباتی و ورشکستگی‌های مالی نجات دهد. کمی بعد او به اصلاحات دست زد و کمیته ویژه‌ای برای بررسی فساد در رده‌های بالا تشکیل داد (آبراهامیان، ۱۳۸۸: ۳۲۴). بدین ترتیب، او برای تحقق و اجرای تبلیغات پر سر و صدای حکومت درباره براندازی فساد اداری، دست‌به‌کار شد.

نکته قابل ذکر عدم پرداخت حقوق کارکنان دولت در دوره نخست‌وزیری رزم‌آرا بود. او در میان کارمندان القاء می‌کرد که عدم تصویب بودجه از طرف مجلس، موجب تعویق پرداخت حقوق کارمندان شده است (خاطرات سیاسی رجال، ۱۳۷۱: ۶۴۹/۲-۶۴۸). او به اتفاق وزاری کابینه‌اش در مجلس حاضر و به تبیین سیاست‌های خویش پرداخت و در صحن مجلس با اشاره به وضعیت مخرب و بحرانی ادارات و نارضایتی عمومی از عملکرد آن‌ها در بیشتر نقاط کشور، به وکلای مجلس یادآوری کرد که تغییر در طرز کارهای اداری کشور در اولویت برنامه دولت قرار دارد (مشروح مذاکرات مجلس، دوره ۱۶، جلسه ۴۱، ۶ تیر ۱۳۲۹). هنگام طرح برنامه‌های او در مجلس و گرفتن رأی اعتماد، بحث‌های جنجالی درباره این پیشنهاد مطرح شد. سید مهدی پیراسته، نماینده زرند و ساوه نیز اشاره کرد: «یک قسمت دیگر، کار ادارات این مملکت است که به مسخره‌بازی بیشتر شبیه شده است، از کاغذبازی، وضع این مملکت به صورتی افتاده که نمی‌توانیم تصور آن را بکنید» (همان، جلسه ۴۳، ۱۱ تیر ۱۳۲۹).

بخش مهمی از این اصلاحات، تجدیدنظر در ساختار وزارتخانه‌ها و برهم زدن تمرکز اداری کشور از طریق واگذاری نظام اداری استان‌ها به خود آنها و تطبیق با تقسیمات جغرافیایی کشور بود. در نتیجه تشکیلات اداری کلیه ادارت دولتی در کشور با قانون تقسیمات جغرافیای تطبیق داده شد (ساکما، ۲۴۰/۸۴۳۷).

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۴۳

در این زمان در مجلس شورای ملی، همه نظرها به گزارش کمیسیون پاکسازی معطوف بود. با توجه به قدرت‌گیری جناح‌بندی‌ها و جریان‌های مخالف حاکمیت، اگر نخست‌وزیر دست به اخراج افراد مندرج در گزارش کمیسیون می‌زد، آنان پس از تشکیل جلسه برای دولت مشکلاتی ایجاد نمایند و چون نام بسیاری از دولتمردان در بین بند جیمی‌ها بود، تسلیم نظر مجلس شده و پیشنهاد داد که دادگاه استینافی تشکیل شود تا این افراد بتوانند از خود دفاع کنند (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۳/۱۲۲۸). طبق مندرجات باختر امروز رزم‌آرا با این کار نشان داد: «تافته‌ای جدا بافته نیست و کم‌ترین قدرت را برای جلوگیری از دزدان ندارد و نمی‌تواند دست آن‌ها را از خزانه عمومی و بیت‌المال کوتاه کند» (روزنامه باختر امروز، ۱۳۲۹، ش ۳۲۸، ۲). بدین ترتیب، رزم‌آرا خواستار ادامه فعالیت کمیسیون بازسازی شد و تحقق و پیگیری گزارش کمیسیون پاکسازی را به مجلس واگذار کرد تا مبادا جبهه‌گیری بر ضد او افزایش یابد.

۷. مجلس شورای ملی و طرح گزارش کمیسیون تصفیه

مجلس شورای ملی که در دوره سلطنت رضاشاه یکی از ارکان اصلی قدرت و ابزار اقتدارگرایی او به‌شمار می‌رفت، در برابر حوادث شهریور ۱۳۲۰ و کناره‌گیری او از قدرت، دور دیگری از حیات خویش را آغاز کرد و به یکی از مراجع قدرت بدل شد. در ادامه پیگیری کار کمیسیون تصفیه، این هیئت ابتدا در دوم مرداد ۱۳۲۹ گزارشی به دولت ابلاغ کرد که اسامی مشمولین در آن درج شده بود (صفایی، ۱۳۳۰، ۲۶). این اولین جنجال در کابینه رزم‌آرا به‌شمار می‌رفت. جبهه ملی به رهبری دکتر مصدق به عنوان بزرگ‌ترین مخالف دولت، در صدد بود گزارش کمیسیون تصفیه را بزرگ کند و جلسات با حدت بیش‌تری ادامه یافت (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۳/۱۲۳۵). فراکسیون جبهه ملی اعلام کرد تا زمانی که رزم‌آرا قانون را در مورد مشمولین اجرا نکند، در هیچ جلسه‌ای شرکت نمی‌کند (دها، ۱۳۷۰: ۸۲۰). در نتیجه، ابتدا روزنامه اطلاعات اسامی تعدادی از مشمولین بند جیم را که ۲۴۱ نفر بودند، در ۱۴ شهریورماه منتشر (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۹، ش ۷۳۱۸، ۱ و ۱۲) و روز بعد مشمولین بندهای الف و ب را معرفی کرد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۹، ۷۳۱۹، ۵).

رزم‌آرا که در سر دوراهی قرار گرفته بود، برای حفظ آبروی کابینه‌اش، لایحه‌ای به مجلس تقدیم کرد تا به شکایت قربانیان گزارش هیئت رسیدگی و پرونده‌های هیئت تصفیه بررسی گردند (عظیمی، همان: ۳۱۳). تقدیم لایحه و نتیجه گزارش به کمیسیون دادگستری مجلس، به این خاطر بود که اشتباهاتی در آن صورت گرفته بود و در نتیجه افزایش نارضایتی‌ها، دولت در صدد آرام کردن اوضاع برآمد (روزنامه کوشش، ۱۳۲۹، ش ۷۳۵۱، ۱). او پس از برخورد با نام کسانی چون قوام‌السلطنه، تدین، بدر، دکتر مشرف نفیسی، سردار فاخر حکمت، رئیس وقت مجلس، دکتر اقبال، اعتبارالدوله، مورخ‌الدوله، سهیلی، شاه‌بختی، خسرو هدایت و غیره، در اتخاذ تصمیم درماند و برای بررسی قانونی آن را در اختیار بوذری، وزیر دادگستری قرار داد و به کمیسیون دادگستری مجلسین فرستاد. بعد از ارائه گزارش به مجلس، بین نمایندگان درباره ماهیت این قانون و نحوه اجرای آن مذاکرات ضد و نقیضی مطرح گردید. رزم‌آرا تصمیم‌گیری در مورد این پرونده را به مجلس ارجاع داد، در حالی طبق قانون مصوب تیر ۱۳۲۸ دولت مسئول اجرای گزارش هیئت تصفیه بود. برخی از نمایندگان و افرادی که مشمول این قانون شده بودند، جزو کارمندان دولت به‌شمار نمی‌رفتند. دکتر مصدق به نمایندگی از جبهه ملی، ضمن انتقاد از تصمیمات هیئت تصفیه در شناسایی نفرت و اعتقاد به تجدیدنظر در کار کسانی که به ناحق در بند جیم گذاشته شده‌اند و عملکرد کابینه در تعیین تکلیف متهمین و اقدام برای اصلاح دستگاه‌ها اداری کشور را نامناسب توصیف کرد (مشروح مذاکرات مجلس، دوره ۱۶، جلسه ۵۶، ۱۶ شهریور ۱۳۲۹).

دکتر مصدق عدم اجرای تصمیمات هیئت تصفیه را عامل رسوایی ایران در جهان دانسته و ضمن اشاره به مخالفت جبهه ملی با دولت رزم‌آرا خاطرنشان ساخت اگر نتیجه گزارش‌های این هیئت اجرایی نشود، انقلاب به وجود می‌آید. محمود نریمان به نمایندگی از طرف فراکسیون وطن، به تحسین عملکرد هیئت تصفیه در شناسایی کارکنان گناهکار وزارتخانه‌ها و ادارات مهم دولتی پرداخت و از مسامحه دولت در پیگیری این گزارش‌ها انتقاد کرد. (همانجا) رزم‌آرا در پاسخ به طرفداران اجرای پیشنهاد هیئت تصفیه، با اشاره به اینکه دولت پس از دریافت گزارش هیئت، در ۲ مرداد ۱۳۲۹ دست به کار شده و برخلاف قانون مصوب تیر ۱۳۲۸ ش. تعداد ۲۰۰ نفر از بازنشستگان هستند که نباید مشمول بند جیم می‌شدند و تعدادی نیز از قضات و وزرا هستند که نهادهای دیگری متولی رسیدگی به کار آنهاست، خاطرنشان کرد:

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۴۵

دولت وظیفه خود را انجام داده است و در تاریخ ۳ مرداد ۱۳۲۹ در حدود ۴۵۰ نفر از کارمندان دولت تدریجاً برکنار شدند، ولی این کار، کاری نیست که در یک روز یا یک دقیقه انجام شود و این مستلزم عمل و اقداماتی بوده که باید انجام شود ... کارمندان دولت مطابق آماری که در دست است ۱۵۸ هزار نفرند که فقط به وضعیت ۹۰۰ نفر از کارمندان دولت رسیدگی شده، بسیار خوب خواهد شد که این رسیدگی نسبت به همه کارمندان دولت بشود و اجرا و رسیدگی به یک عده معدودی از آن‌ها، عمل منصفانه‌ای نیست و برای رفع این اشکالات لایحه‌ای تهیه کرده‌ایم و تقدیم مجلس می‌کنیم و تقاضا دارم که نسبت به این لایحه توجه بفرمایید (همانجا).

در جلسات بعدی در صحن مجلس مذاکراتی درباره کمیسیون تصفیه و انتقاد از روال کار اعضای این هیئت و غرض‌ورزی موجود در تصمیم‌گیری آن، ارائه شد. برخی از نمایندگان که به‌زعم خود به ناحق مشمول بندهای ب و جیم قانون مذکور شده بودند، ترجمان سایر مشمولین بیرون از مجلس در وزارتخانه‌ها بوده و آن را تصمیمی ناعادلانه و ظالمانه دانستند. در نتیجه مخالفت بیشتر نمایندگان با این قانون، به‌رغم اصرار منتقدان دولت مبنی بر اجرای کامل گزارش کمیسیون تصفیه، قانون مذکور به خاطر مغایرت با قانون استخدام و تبعیض در رسیدگی به پرونده‌هایی که به‌صورت گزینشی تنها به پیشینه نهصد نفر از کارکنان دولت در تهران و شهرستان‌ها اشاره کرده بود (امیرعلایی، ۱۳۶۳: ۸۵)، به حالت تعلیق درآمد و گزارش کمیسیون دادگستری بدین شکل قرائت گردید:

کمیسیون دادگستری با حضور وزیر دادگستری، لایحه دولت مربوط به اصلاح قانون تصفیه را در چند جلسه مورد رسیدگی قرار داد. باتوجه به این که عمل تصفیه در تعیین تکلیف کارمندان دولت، ناقص و از ۱۵۸۰۰۰ نفر کارمند [دولت] فقط نسبت به ۹۰۰ نفر از آنها به شکل ناقص و گزینشی، اظهار نظر نموده است که بین این عده هم چند نفر از نمایندگان مجلسین سنا و شورای ملی و عده‌ای از قضات دادگستری و وزرا را نیز داخل در مستخدمین نموده که این عمل نه فقط خارج از حدود اختیارات و صلاحیت هیئت تصفیه بوده، بلکه مخالف با اصول قضایی و قانون اساسی ایران می‌باشد. به علاوه هیئت مزبور برخلاف قانون تعدادی از بازنشستگان و عده‌ای از غیرشاغلین را نیز مشمول شناخته که نسبت به این قسمت‌ها نیز از حدود وظایف قانونی خود خارج شده است. بنابراین کمیسیون [دادگستری] با توجه به لزوم اصلاح قانون سابق تصفیه، لایحه پیشنهادی دولت [مبنی بر تعیین تکلیف گزارش کمیسیون تصفیه] را با اصلاحات کافی در ضمن سه ماده تصویب و اینک برای شور اول تقدیم

مجلس شورای ملی می‌نماید (مشروح مذاکرات، دوره ۱۶، جلسه ۶۰، ۲۶ شهریور ۱۳۲۹).

طرح پیشنهادی کمیسیون دادگستری که بر تداوم اجرای قانون تصفیه با افزایش تعداد اعضای هیئت و ضرورت به کارگیری افراد شایسته، متخصص، معتمد و باتجربه تأکید داشت، در جلسات بعدی مجلس مطرح و بر تداوم اجرای قانون تصفیه و برخورد قاطعانه با کارگزاران و کارکنان غیرمسئول و خاطی در ادارات دولتی و وزارتخانه‌ها تأکید شد.

۸. سرنوشت قانون تصفیه کارمندان دولت

بعد از انتشار اسامی مشمولین، وقتی نتیجه برای تعیین تکلیف به کمیسیون دادگستری زیر نظر دکتر سجادی و به رهبری جواد عامری فرستاده شد (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۵/۸۳/۳/۴/۶۹)، برخی مخالف آن بوده و در توجیه مخالفت خویش تصریح می‌کردند که نه با اصل مسئله، بلکه با روش اجرای آن مخالفند و هیئت تصفیه بدون ارائه شاهد و مدرک، رأی به تخلف آنها داده و منجر به ایجاد تشنج داخلی شده و در مجامع و جراید خارجی هیئت حاکمه ایران را دزد معرفی کرده است. قاسم فولادوند، نماینده بروجرد اشاره نمود:

هیئت تصفیه یک عده از اشخاص شریف مملکت را لکه دار نموده، یک عملیاتی برخلاف قانون کرده‌اند. باید از حیثیت آن اشخاص دفاع کرد و پشت این تریبون توضیح داد که ملت ایران بدانند این آقایان سوء نظر داشته و غرض ورزی کرده‌اند. این قانون را به این شکل، باید بعد از بحث و شور، رد کنند، زیرا ممکن است برای آن‌هایی که در اطراف مملکت هستند، تولید ابهام نماید. باید آمد اینجا صحبت کرد و ثابت نمود که چرا این قانون با سوء نظر و غرض ورزی انجام شده است و عیوب قانون چیست؟ (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱۶، جلسه ۶۲، ۲ مهر ۱۳۲۹).

با افشای نام مشمولین طرح تسویه از نخست‌وزیر، معاونین، مدیران کل و اعضای عالی‌رتبه وزارتخانه‌ها (مهدی‌نیا، ۱۳۶۶: ۱۳۹-۱۳۰)، نام افرادی در بند جیم به چشم می‌خورد که مورد اعتماد مردم بودند و متقابلاً نام افرادی در بندهای الف و ب وجود داشت که روایت‌های مختلفی از فساد آنها مطرح بود و این نشان از اعمال نظر

خصوصی و تسویه حساب‌های شخصی در تنظیم گزارش داشت. (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۹، ش ۷۳۲۳، ۱) مداخله شرکت نفت انگلیس و آقای سدان (Seddon)، نماینده این شرکت در نتیجه کار هیئت و ارتباط برخی اعضای مؤثر هیئت با او در این تصمیم، بی‌تأثیر نبود (رکن‌زاده آدمیت، ۱۳۴۸: ۸۹) اعلام خبر رد این لایحه، سر و صدای زیادی برپا کرده و بسیاری از گروه‌ها و افرادی همچون اعضای جبهه ملی که خواهان اجرای دستورهای کمیسیون تصفیه بودند، را به واکنش واداشت و انتقادات تندی به دولتمردان و کلاهی مخالف قانون مذکور کردند (سفری، ۱۳۷۱: ۱/۳۴۸-۳۴۷). با توجه به اهمیت این مصوبه و اختلاف نظر میان کارکنان دولت و نمایندگانی که اجرا و یا عدم اجرای قانون تصفیه، به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم منافع آنها را تحت تأثیر قرار می‌داد، بحث و جدل‌های زیادی بین آنها صورت گرفت، از این منظر، بداقبالی رزم‌آرا منحصر به مسئله نفت نمانده و او به هر طرف که رفت، جز حیرتش نینفزود (موحد، ۱۳۹۲: ۱/۱۴۶-۱۴۵). گرچه رزم‌آرا بر آن بود که اجرای قانون تصفیه کارکنان، گامی در راستای مبارزه با فساد اداری است و بعد از انتشار اسامی مشمولین، در مجلس اعلام کرد حدوداً چهارصد نفر از کارمندان دولت را برکنار کرده است و وزراء، وکلای مجلس و قضات هم‌چنان بر سر کار ماندند (صفایی، ۱۳۳۰، ۲۸).

کمیسیون دادگستری در نتیجه مخالفت رجال و دولتمردان با این قانون، در ۲ آبان، با لغو قانون تصفیه موافقت کرد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۹، ش ۷۳۵۶، ۴). این کمیسیون روز ۱۴ آبان گزارش کار خود را به مجلس ارائه داد. مذاکرات در جلسات بعدی نیز ادامه پیدا کرد و نهایتاً گزارش کمیسیون دادگستری راجع به تصفیه کارمندان به مجلس آمد و با مخالفت اکثریت نمایندگان رد و ابطال این مصوبه پس از چندین ماه تنش و حواشی اعلام گردید (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱۶، جلسه ۸۳، ۵ آبان ۱۳۲۹). بدین ترتیب، طرح تصفیه کارمندان دولت همچون بسیاری از مصوبات دیگر، به این خاطر که پای اقویا و برخی اشخاص ذی‌نفوذ به آن باز می‌شد، ناکام ماند.

درباره واکنش مشمولین هم باید گفت انتشار گزارش کمیسیون پاکسازی را که رزم‌آرا مهر و موم شده از منصور تحویل گرفته بود، پریشانی و جنجالی بزرگ بر ضد دولت برانگیخت و دولت را در معرض واکنش متقدمان قرار داد و در کابینه شکاف ایجاد کرد. رزم‌آرا این موضوع را نتیجه تصمیم دربار دانست و بند جیمی‌ها را بر ضد دربار

شوراند (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۴۱۷). مشمولین بندهای سه‌گانه کمیسیون هم واکنش نشان دادند، برخی از بند جیمی‌ها و دسته دوم (مشمولین بند ب) با پرداخت رشوه و پول به جراید و نمایندگان سعی در حفظ آبروی خود داشتند؛ تا نام آنها منتشر نشود. (روزنامه کارزار، ۱۳۲۹، ش ۱۸۳، ۱) یک عده از مشمولین خود را بی‌گناه می‌دانستند و از نفوذ دست‌های پشت‌پرده در انتخاب افراد بدون توجه به واقعیت سخن گفتند. (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۷۲۷/۱۱/۱/۸۶) تعدادی دیگر که حاضر نبودند از ثروت و پول مملکت دور شوند، با آنها همصدا شدند. مشمولین بند سوم (بند جیم) همین‌طور به ناسزا گفتن و تهدید اعضا و رهبران هیئت تصفیه و جبهه‌بندی در بیرون از مجلس پرداختند. (روزنامه ترقی، ۱۳۲۹، ش ۱۴، ۱۹) در منزل برخی از بند جیمی‌ها، جلساتی برای جلب رضایت سناتورها در رد قانون تصفیه برگزار شد. (روزنامه باختار امروز، ۱۳۲۹، ش ۳۸۴، ۴) رفتار مشمولین و اعتراض به نتیجه گزارش کمیسیون، عامل مهمی در دلسردی رزم‌آرا از پیگیری و اجرای این قانون به‌شمار می‌رفت.

باتوجه به تعداد پرونده‌ها و افرادی که برای بررسی انتخاب شده بودند، مشکلاتی در روند اجرای قانون تجدیدنظر و تصفیه کارمندان به چشم می‌خورد؛ تبعیض اساسی این بود که از ۱۵۰۰۰۰ کارمند دولت در این زمان (روزنامه باختار امروز، ۱۳۲۹، ش ۳۲۹، ۲)، تنها به پیشینه نهصد نفر رسیدگی شده بود. همچنین به موجب اسنادی که از خانه سدان نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس پیدا شد، چند نفر از تصفیه‌شدگان سرشناس به توصیه شرکت نفت در شمار بند جیمی‌ها درآمده بودند (امیرعلایی، همان: ۸۵-۸۴). از طرفی بسیاری از اعضای هیئت تصفیه از این کار منصرف شده و از ادامه همکاری با آن خودداری کردند، چراکه بازرسی کار ادارات به وسیله این هیئت را خلاف موازین قضایی و آزادی افراد می‌دانستند. نکته دیگر فقدان ضمانت اجرایی برای پیگیری و عملیاتی کردن قانون تصفیه بود. پیتز آوری اظهار داشته:

کمیسیون تصفیه هرگز پیش‌بینی نکرده بود که یافته‌های آن نیاز به اجرای کامل یا مؤثر [قانون تجدیدنظر و تصفیه] دارد؛ زیرا در شرایط وجود یک قوه مجریه ضعیف، رزم‌آرا دلیلی برای اجرای این یافته‌ها و نتایج کار کمیسیون نمی‌دید و برای مجلس راهی جز باطل کردن گزارش هیئت تصفیه نگذاشت ... در نتیجه کمی بعد مجلس مناسب دید مسأله جنجالی نفت را جایگزین موضوع تصفیه کند (آوری، ۱۳۷۱: ۳۶۲/۲).

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۴۹

بیشتر مضمولین بنده‌های ب و جیم، قانون مذکور را ابزاری برای انتقام‌جویی و دسیسه‌گری سیاسی کارگزاران و مقامات بالای دولتی علیه رقبای خویش می‌دانستند. طبق اظهارات رکن‌زاده آدمیت از وکلای مجلس:

این هیئت گرچه در بعضی از موارد تشخیص بر اساس دلایل درست بود، از حبّ و بغض و از تأثیر اعمال نظر دولت برکنار نماند. چنانچه قوام‌السلطنه را که هرگز کارمند دولت نبود و جزو مشاغل استانداری و وزارت و ریاست‌الوزرای، سابقه خدمت نداشت، در بند جیم قرار داد. نام او و نام فاخر حکمت به تحریک منصورالملک نخست‌وزیر در لیست بند جیم آمده بود (رکن‌زاده آدمیت، همان: ۸۷).

در میان مضمولین بند جیم، کارمندانی مورد اعتماد کامل وجود داشتند و متقابلاً در قسمت بند الف و ب، نام افرادی به چشم می‌خورد که نزد عموم، و جاهتی نداشتند و فاقد صلاحیت لازم برای خدمت به مردم بودند. این موضوعات را مردم نتیجه اعمال نظرهای شخصی و تمایلات مثبت و منفی می‌دانستند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۹، ش ۳۳۳، ۱). ملک‌زاده هیرید از رجال نظامی که مشمول بند جیم شده بود، اظهار داشته: «امروزه گلشائیان‌ها، به نام تصفیه و تحول، من و امثال مرا، چون تهور و جلوگیری و انتقاد از عملیات خائنانه همان دست پرورده‌های میلسپو و غیره داریم، برخلاف صریح قانون از کار برکنار و بازنشسته می‌کنند» (ملک‌زاده هیرید، ۱۳۲۸: ۱۱۹). به‌رغم اعتراض مضمولین، سرانجام منتقدین کشور، قانون تصفیه کارمندان را در ۲۶ آبان به زغامت فاخر حکمت، رئیس بند جیمی‌های مجلس لغو کردند و قبح نادرستی و فساد از میان اجتماع هیئت حاکمه رخت بر بست (مشیر، ۱۳۸۰: ۴۹).

قانون تصفیه در بهترین حالت به‌صورت گزینشی، موردی و ناقص به اجرا گذاشته شد و در میان پرونده‌های کمیسیون تصفیه، مقامات چالش‌برانگیز انتخاب گردیدند. در نتیجه کارکنان وزارت کشور، سازمان جنگل‌داری و وزارت فرهنگ، در نامه‌های متعددی به نخست‌وزیر و رئیس مجلس سنا (تقی‌زاده) به انتقاد از عملکرد هیئت تصفیه و شتاب‌زدگی ناآگاهانه آن در معرفی افراد بنده‌های سه‌گانه پرداختند (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۲۷/۱۱/۸۶). این قانون برای تصفیه کارمندان خاطی نبود، بلکه یک عده سیاسی بودند که می‌خواستند مخالفین و رقبای خود را به این صورت از صفحه روزگار محو نمایند (صفایی، ۱۳۳۰: ۱۰۷). به‌علاوه هیئت تصفیه از حدود وظایف خود

تخطی کرده، جمعی از اعضای قوه مقننه و قوه قضائیه را که جز کارمندان دولت نبودند، مشمول بند جیم قرار داده بود، در صورتی که تعرض به حقوق و حسن شهرت آنها موکول به سلب مصونیت پارلمانی و یا سلب صلاحیت قضائی بود. کمیسیون تصفیه، به شکل خودسرانه دست به انتشار اسامی کارکنان عالیرتبه دولت دست زد. این اقدام در واقع توطئه‌ای برای تضعیف موقعیت رزم‌آرا بود، چراکه بعد از دریافت لیست از دولت منصورالملک، سریعاً اقدام نکرده و به آن با دیده اغماض نگریست. بنابراین پس از تهیه لیست، اقدامی در طرد اشخاص بند ج به عمل نیامد (گلشائیان، ۱۳۷۷: ۸۱۰/۲)، سرانجام کمیسیون قضایی مجلس پیشنهاد بی‌اعتباری و ابطال کمیسیون و تصمیمات هیئت پاک‌سازی را به مجلس سنا فرستاد (یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۵: ۱۳/۱۲۴۲). لغو تصمیمات هیئت تصفیه، باعث ابراز مخالفت نمایندگان شد که از حسن شهرت برخوردار بودند و برخی از آنها از جمله دکتر معظمی نماینده کاشان و دکتر طباطبائی نماینده نائین، که ابطال آن را توهین به قانونگذاری دانستند، از مقام نمایندگی استعفاء دادند (روزنامه باختر امروز، ۱۳۲۹، ش ۳۸۲، ۲). بدین ترتیب، طرح هیئت تصفیه، تعطیل شد و دولت نتوانست جلوی فساد اداری و لابی‌گری متنفذان اداری و خاندان‌های دیوانسالار را بگیرد و چند ماه بعد با ترور رزم‌آرا، پروژه اصلاح دستگاه اداری و حذف فساد ناکام ماند.

۹. نتیجه‌گیری

افزایش تعداد کارکنان دولت و حجیم شدن نظام اداری که با پیچیدگی‌ها و کاغذبازی‌های مرسوم، فساد و ناکارآمدی همراه بود، در اواخر دهه ۱۳۲۰ش. دولت را بر آن داشت که با تغییر و اصلاح ساختار و تشکیلات وزارتخانه‌ها و ارزشیابی از کارکنان دولتی، به تقلیل و تصفیه آنان پردازد. فکر تصفیه، انعکاس احساسات و تحقق خواسته عموم مردم برای خاتمه بی‌نظمی اداری و کنار گذاشتن افراد ناپاک ادارات دولتی بود. تشکیل کمیسیون تصفیه، از جمله مهم‌ترین اقدامات اصلاحی دولت برای مقابله با ناکارآمدی نظام اداری و بررسی وضعیت ادارات به‌شمار می‌رفت. هیئت تصفیه، بعد از یک سال، نتیجه بررسی‌ها و گزارش خود را که شامل رسیدگی به پرونده ۹۰۰ نفر از ۱۵۰۰۰۰ نفر کارمند دولت بود، منتشر کرد. اما هیجان فکری و شتابزدگی در انجام بررسی کمیسیون تصفیه، مانع از اجرای

صحیح و قانونی این طرح شد. در بین اسامی، افرادی بودند که ثروت و قدرت زیادی داشتند و وجود ملاحظات سیاسی و ترس دولت رزم‌آرا از تبانی دیوانسالاران صاحب نفوذ از طرفی و عدم همکاری مجلس و نمایندگان که با او برای اثبات گناه بند جیمی‌ها همکاری نمی‌کردند، از سوی دیگر باعث شد که نتیجه عمل هیئت تصفیه با نگرش عمومی و موازین قضایی منطبق نباشد و در نتیجه قانون تصفیه به فراموشی سپرده شد. نشر گزارش هیئت تصفیه باعث واکنش مشمولین و نامه‌نگاری آنها با مقامات حکومت برای تجدیدنظر در محتوای گزارش گردید. وجود نواقص بنیادین و کاستی‌های عمیق و جدی در شاکله نظام اداری کشور، فقدان استقلال و کارآمدی دیوانسالاری، شتاب‌زدگی و افراط و تفریط در کار تصفیه و تهیه گزارش کمیسیون، غلبه تسویه‌ها و انتقام‌گیری‌های شخصی، سبب شد این قانون اجرا نگردد و به مانند بسیاری از قوانین اصلاح نظام اداری در دوره پهلوی، در محاق فرو رود و رد و ابطال آن در مجلس شورای ملی، یکی دیگر از برنامه‌های ناموفق و شکست‌ها خورده دولت رزم‌آرا به‌شمار می‌رفت.

علاوه بر ضعف و محدودیت‌های اجرایی هیئت تصفیه و فقدان راهکاری برای اجرای کامل این قانون، شتاب روند تحولات داخلی در گذار از دهه ۱۳۲۰ به ۱۳۳۰ش. و تغییر گفتمان‌های سیاسی رژیم پهلوی، وجود نظرات و مسائل شخصی و غرض‌ورزی در عزل و تعقیب رقبا بین کارگزاران حکومت، سوءاستفاده از این مصوبه با هدف منافع شخصی، اختلافات شدید فراکسیون‌ها و جریان‌ها و جناح‌های سیاسی مجلس‌های پانزدهم و شانزدهم شورای ملی و عدم توافق نمایندگان و همراهی آنها با دولت بر سر اجرای این لایحه، افراط و تفریط هیئت تصفیه در شناسایی کارکنان خاطی و وظیفه‌شناس و غیره، از عواملی بود که نظام اداری کشور به‌رغم اهمیت راهبردی در کارآمدی و توسعه نظام سیاسی و حاکمیت بهبود چندانی پیدا نکند، در نتیجه کمیسیون تصفیه به کمیسیون دسیسه و "تسویه حساب شخصی" تبدیل شد. این بود که بسیاری از کژتابی‌ها و معضل‌های سنتی دیوانسالاری در این برهه همچنان تداوم و به دهه بعد انتقال یافت. نظام اداری ایران به‌عنوان تابعی از فرهنگ سیاسی جامعه و حکومت، در چرخه استبداد باقی ماند و تحت تأثیر منافع شخصی شاه و به‌ویژه کارگزاران و رجال حکومتی قرار داشت.

نکته دیگر اینکه باتوجه به اظهارات و تبلیغات پر سر و صدای شاه و دولت‌های دهه ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ش. بر ضد فساد و ناکارآمدی نتایج گزارش کمیسیون تصفیه عملاً

ضربه‌ای از جانب نخبگان حاکم بر ضد خودشان بود، برای بسیاری از مردم ثابت کرد که بخش زیادی از مقامات و تکنوکرات‌ها در دیوانسالاری کشور، افراد وظیفه‌شناسی نبوده و به لحاظ کار و تخصص سازمانی، تابع قوانین استخدای نیستند. تبعات روانی زیادی برجای گذاشت و در پوچ و بی‌اساس بودن ادعای منادیان اصلاح و مبارزه با فساد و تلاش برای حفظ منافع شخصی و نه تأمین راهبردهای استاندارد اداری، صحنه گذاشت. نتیجه مهم پژوهش وقتی حاصل می‌شود که متأثر از ساختار سیاسی کشور و فقدان راهکارهای دقیق نظارت و ارزیابی کار پرسنل اداری وزارتخانه‌ها از طرفی و عدم حس مسئولیت بسیاری از کارمندان دولت در قبال وظیفه سازمانی از سوی دیگر، به فساد و ناکارآمدی موجود در نظام اداری اشاره گردد که در اواخر دهه ۱۳۳۰ و اوایل دهه ۱۳۴۰ ش. باعث شد فصلی از برنامه موسوم به انقلاب سفید به انقلاب اداری اختصاص داده شود. قانون "تصفیه" تأثیری در تقلیل بودجه و کاهش تشکیلات دست و پا گیر اداری نداشت و با مخالفت بسیاری از کنش‌گران سیاسی که آن را ابزاری برای بدخواهان مملکت با هدف کنارزدن رقبا می‌دانستند، روبه‌رو شده و نهایتاً ابطال گردید. بنابراین اجرای قانون تصفیه به عنوان خواسته عمومی و اقدامی ضروری برای پویایی و کارایی دیوانسالاری از طرفی و خوشبینی و اعتماد ملت از جانب دیگر، هر چه دقیق‌تر، جامع‌تر، روشن‌تر و منطبق‌تر با موازین قضایی و حقوقی و با رعایت اصول بازرسی و ارزشیابی اداری انجام می‌شد و با روش‌های بی‌طرفانه و به دور از حبّ و بغض شخصی صورت می‌گرفت و در کل کشور به انجام رسید، بدون شک ارزش و اهمیت بیشتری پیدا می‌کرد و ای‌بسا با چالش کم‌تر و موفقیت و نتایج درخشان‌تری هم مواجه می‌گشت.

کتاب‌نامه

آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۸). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.

آوری، پیترو (۱۳۷۱). تاریخ معاصر ایران، ج ۲، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: عطایی.

ابن‌هاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). خاطرات، ج ۱، تهران: علمی.

ارجمند، محمد (۱۳۸۴). شش سال در دربار پهلوی، تهران: پیکان.

ارفع، حسن (۱۳۹۶). در زمانه پنج شاه، ترجمه مانی صالحی، تهران: ماهی.

تأملی بر طرح قانون تصفیه کارمندان ... (مسعود آدینه‌وند و حسن زندیه) ۵۳

امیراحمدی، احمد (۱۳۷۳). خاطرات نخستین سپهبد ایران، به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی.

امیرعلایی، شمس‌الدین (۱۳۶۳). خاطرات من در یادداشت‌های پراکنده، تهران: دهخدا.

ایوانف، م. س (۱۳۵۶). تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی، تهران: توده.

خاطرات سیاسی رجال (۱۳۷۱). ج ۱، به اهتمام علی جانزاده، تهران: ارمغان.

خواجeh نوری، ابراهیم (۱۳۵۷). بازیگران عصر طلایی، تهران: جاویدان.

دولت‌های ایران از مشیرالدوله تا میرحسین موسوی (۱۳۷۹). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دها، حسین (۱۳۷۰). یادداشت‌های عمری، لس‌آنجلس: اقبال.

رزم‌آرا، حاجعلی (۱۳۸۲). خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم‌آرا، به کوشش کامبیز رزم‌آرا و کاوه بیات، تهران: شیرازه.

رکن‌زاده آدمیت، محمدحسین (۱۳۴۸). سردار فاخر حکمت، تهران: روز

رویین، باری (۱۳۶۳). جنگ قدرت‌ها در ایران، ترجمه محمود مشرقی، تهران: آشتیانی.

ساعدمراغه‌ای، محمد (۱۳۹۳). خاطرات سیاسی محمد ساعد مراغه‌ای، به کوشش باقر عاقلی، تهران: نامک.

سفری، محمدعلی (۱۳۷۱). قلم و سیاست، ج ۱، تهران: نامک.

صفایی، ابراهیم (۱۳۵۱). نخست‌وزیران ایران، ج ۱، تهران: انجمن تاریخ.

عبدالله‌پور، احمد (۱۳۶۹). نخست‌وزیران ایران، تهران: علمی.

عظیمی، فخرالدین (۱۳۷۴). بحران دموکراسی در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۲). اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.

گازپوروسکی، مارک جی. (۱۳۷۱). سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه فریدون فاطمی، تهران: مرکز.

گلشائیان، عباسقلی (۱۳۷۷). گذشته‌ها و اندیشه‌های زندگی یا خاطرات من، ج ۲، تهران: انشتین.

مجد، محمدقلی (۱۳۹۵). ایران، پل پیروزی؛ سرزمین قحطی، ترجمه علی فتحعلی‌آشتیانی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مجد، محمدقلی (۱۳۹۶). شهریور ۱۳۲۰: اسرار حمله متفقین به ایران، ترجمه علی‌اکبر رنجبرکرمانی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

مشیر، مرتضی (۱۳۸۰). خاطراتی از سپهبد اسدالله صنیعی، لس آنجلس: شرکت کتاب.
مکی، حسین (۱۳۶۸). خاطرات سیاسی، تهران: علمی.
ملکزاده‌هیرید، حسن (۱۳۲۸). سرگذشت حیرت‌انگیز، تهران: بی‌نا.
موحد، محمدعلی (۱۳۹۲). خواب آشفته نفت: دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، ج ۱، تهران: کارنامه.
مؤیدامینی، داود (۱۳۲۱). از سوم تا بیست و پنجم شهریور ۱۳۲۰، تهران: خودکار.
مهدی‌نیا، جعفر (۱۳۶۶). زندگی سیاسی رزم‌آرا، تهران: پاسارگارد.
میلسپو، آرتور (۱۳۷۰). آمریکائیان در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز.
یادداشت‌های سیاسی ایران (۱۳۹۵). ج ۱۳، ویرایش آر.ام. بارل، ترجمه مهدی رحمانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مقاله

صفایی، عبدالصاحب (۱۳۳۰)، «جالب‌ترین خاطراتم در مجلس شانزدهم دو چیز است»،
سالنامه دنیا، سال هفتم، صص ۱۰۶-۱۱۰.

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۲۹۷/۳۸۸۰۴؛ ۲۴۰/۸۴۳۷.
مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازبایی ۱۷۲۷/۱۱/۱/۸۶؛ ۱۵/۸۳/۳/۴/۶۹.

قوانین و مذاکرات مجلس

مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره دوازدهم قانونگذاری (۱۳۲۷). تهران: مجلس.
مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره سیزدهم قانونگذاری (۱۳۲۸). تهران: مجلس.
مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پانزدهم قانونگذاری (۱۳۲۹). تهران: مجلس.
مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره شانزدهم قانونگذاری (۱۳۳۳). تهران: مجلس.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۱۲، جلسه ۱۰۹، ۳ شهریور ۱۳۲۰.
همان، دوره ۱۳، جلسه ۷۹، ۲۲ مرداد ۱۳۲۱.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۴۱، ۶ تیر ۱۳۲۹.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۴۳، ۱۱ تیر ۱۳۲۹.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۵۶، ۱۶ شهریور ۲۹.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۶۰، ۲۶ شهریور ۱۳۲۹.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۶۲، ۲ مهر ۱۳۲۹.
همان، دوره ۱۶، جلسه ۸۳، ۲۵ آبان ۱۳۲۹.

روزنامه‌ها

- اطلاعات، سال ۲۳، شماره ۷۳۱۸، (۱۴ شهریور ۱۳۲۹).
- اطلاعات، سال ۲۳، شماره ۷۳۱۹، (۱۵ شهریور ۱۳۲۹).
- اطلاعات، سال ۲۳، شماره ۷۳۲۳، (۲۰ شهریور ۱۳۲۹).
- اطلاعات، سال ۲۳، شماره ۷۳۵۶، (۲ آبان ۱۳۲۹).
- باختر امروز، سال ۱، شماره ۳۲۸، (۱۵ شهریور ۱۳۲۹).
- باختر امروز، سال ۱، شماره ۳۲۹، (۱۶ شهریور ۱۳۲۹).
- باختر امروز، سال ۱، شماره ۳۸۲، (۲۵ آبان ۱۳۲۹).
- باختر امروز، سال ۱، شماره ۳۸۴، (۲۷ آبان ۱۳۲۹).
- پیک ایران، سال ۲، شماره ۶۱، (۱۶ شهریور ۱۳۲۹).
- ترقی، دوره ۷، شماره ۱۴، (۱۳ شهریور ۱۳۲۹).
- خواندنی‌ها، سال ۳، شماره ۹، (۱۴ آبان ۱۳۲۱).
- کارزار، سال ۵، شماره ۱۸۳، (۱۳ شهریور ۱۳۲۹).
- کوشش، سال ۲۳، شماره ۷۳۵۱، (۲۲ بهمن ۱۳۲۹).
- کیهان، سال ۹، شماره ۲۱۴۳، (۱۶ خرداد ۱۳۲۹).
- کیهان، شماره ۲۱۴۵، (۱۸ خرداد ۱۳۲۹).